

XVII. YÜZYIL AZERBAIJAN LİRİK ŞİİRİNE HALK EDEBİYATININ ETKİSİ

Paşa KERİMOV*

Özet: XVII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında, özellikle de şiirinde halk edebiyatına eğilimin güçlenmesi, halk dilinde ait kelime ve ifadelerin yazılı eserlere daha fazla dahil olması müşahade edilir. Bu devirde Azerbaycan lirik şiirinde Mesihî, Saib, Kovsi gibi klasik üslupta yazan şairlerin yanısıra Abbas Tufarkanlı, Sarı Aşık gibi koşma, geraylı, bayatı (mani) yazıp söyleyen aşıklar da olur. «Köroğlu», «Aslı ve Kerem», «Aşık Karib», «Şah İsmail», «Abbas ve Gülgez», «Nevruz» gibi destanların da bu zamanda yazılması XVII. yüzyılda Azerbaycanda halk edebiyatında büyük gelişme olduğun.

Anahtar Sözcükler: Koşma, geraylı, varsağı, bayatı, muhammes, gazel, kaside.

THE INFLUENCE OF THE FOLK LITERATURE TO THE XVIIITH CENTURY AZERBAIJAN LYRIC POETRY

Abstract: In XVIIth century Azerbaijan literature, especially poetry as a result of growing inclination to folk literature, we observe the inclusion of the words and expressions from folk literature to the writing literature. Azerbaijan lyric poetry of this period alongside with classic style poets as Mesihî, Saib and Kovsi include minstrels as Abbas Tufarkanlı and Sarı Aşık writing in the koşma, geraylı and bayatı (mani) style. The known epics like «Köroğlu», «Aslı ve Kerem», «Aşık Karib», «Şah İsmail», «Abbas ve Gülgez», «Nevruz» were created in this period which proves the significant progress of Azerbaijan literature in XVII century.

Key words: Koshma, geraylı, varsayı, bayatı, muhammes, gazel, kaside.

---

* Doç.Dr. Paşa Kerimov, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi M.Fuzuli Elyazmalar Enstitüsünün Başkan yardımcısıdır.

XVII. yüzyıl Azerbaycan'da halk şiirinin daha çok geliştiği devirdir. Bu devirde Azerbaycan edebiyatında, özellikle de şiirde halk edebiyatına eğilimin güçlenmesiyle halk dilinden gelme kelime ve ifadelerin yazılı eserlere daha fazla dahil olduğu gözlenir. Genel olarak bu devirde bir çok Batı ve Doğu ülkelerinde halk edebiyatları önemli derecede gelişmekte idi. Yazımızdaki temel amacımız XVII. yüzyılda Azerbaycanda halk edebiyatındaki gelişmeleri ve halk edebiyatının klasik edebiyata etkisini araştırmaktır. Tezimiz bu devirde halk edebiyatına eğilimin güçlenmesinin Azerbaycan klasik edebiyatının bu ve bir sonraki asırda gelişmesini şartlandıran başlıca neden olduğunu göstermektedir.

Köroğlu, Aslı ve Kerem, Aşık Garip, Şah İsmail, Abbas ve Gülgez, Nevruz gibi destanların bu devirde yazılması bu devirde Azerbaycan'da halk edebiyatında büyük gelişme olduğunu ispat etmektedir. Bir kahramanlık destanı olan Köroğlu halkın mücadelecisi ruhunun en yüksek tecessümü, emsalsiz kahramanlık gösteren halkın özgürlük hareketinin, XVI-XVII yüzyıllarda alevlenen köylü isyanlarının bedii ifadesi idi. Destanda halkın mertlik, cesaret ve mücadele ruhunu gösteren koşmaların yanısıra lirik duyguları ifade eden şiir parçaları da vardır. Bu destanın son devirlerde Gürcüstan Bilimler Akademisi K.Kekelidze adına Elyazmalar Enstitüsü'nde bulunarak yayınlanmış nüshası önsöz yazarlarının (Hüseyn İsmailov, Elnare Tofik kızı) söyledikleri gibi Tebriz şivesindedir ve XVII. yüzyılda bu şehirde yazıya alınmıştır (Koroglu, 2005: 19). Bu, XVII. yüzyılda, artık Safeviler devletinin başkenti olmadığı dönemde bile Tebriz'in bir kültür merkezi olarak önemini muhafaza ettiğinin göstergesidir.

XVII. yüzyıla ait Aşık Garib, Abbas ve Gülgez gibi aşk destanlarında kahramanlar ozanlık sanatının nimetlerinden yararlanarak düşmanlarını yeniyor ve sevgililerine kavuşuyorlar.

Bundan başka, halk edebiyatının etkisi ile yaranan edebiyatın, aşık şiirinin gelişmesi bu devirin dikkati çeken özelliklerindedir. Aşık sanatı halk şiiri gibi anonim değil, müellifi, yazarı olan bir sanattır. Aşıklar halk şiiri şekillerinde eserler – koşma, geraylı, varsağı, bayati (mani) v. s. yazar, klasik edebiyatı da bilir ve bundan da etkilenerdiler. Aşıklar devrinin tahsiline sahip, klasik şiirin özelliklerini, arap, fars kelimelerini iyi bilen şairler idiler.

Prof. Yavuz Akpınar XVII. yüzyılda Azerbaycanda halk edebiyatının gelişmesinin, halk arasında daha geniş sempati kazanmasının nedenleri konusunda yazıyor: XVII.

yüzyıl ümumiyyetle Azerbaycan edebiyatının dönüm noktasını teşkil etmiştir. Siyasi şartlar durmadan bu edebiyat nevinin parlamasına ve geniş halk arasında sempati kazanmasına vesile olmuştur. Hele Şah Abbas`la başlayan farslaşma hareketi, halkı, daha fazla mazisine, eski ananesine, efsanevi hayata dönmeye mecbur kılmış ve bu elverişli ruhî halet içerisinde, sazlı sanatkârlar, halkın ruhuna yakın koşma ve destan nevilerini yaratmaya başlamıştır (Akpınar Yavuz, 1994; 28).

Prof. Hamid Araslı'nın söylediği gibi, halk edebiyatından etkilenen, ondan güç alan şiir eski devirler edebiyatından ve hakim divan şiirinden kayda değer şekilde farklı idi: Bu şiirin Azerbaycan halk şiirine benzemesi, onu kullanması en iyi niteliği idi. Bu şiirin vezni, halk şiiri vezni olan hece vezni idi (Araslı, 1956: 102).

Abbas Tufarkanlı XVII. asr Azerbaycan lirik şiirinin mümtaz mümessili, Azerbaycan aşıklığının on yedinci yüzyılda sanat zirvesidir (Muradova, 1999: 540). Tebriz yakınlarındaki Tufarkan kasabasında doğan şair iyi eğitim almış, halk edebiyatıyla beraber klasik edebiyatı iyi öğrenmiştir. H. Araslı onun XVII.-XVIII. asırlara ait elyazmalarda, cönklerde koşma ve geraylıları ile beraber gazellerinin, dini konuda yazılmış muhammeslerinin de olduğunu göstermiştir. Bütünlükte aşık şiirine ait bir özellik A.Tufarkanlı eserlerine de aittir: O, ozan-aşık sanatının devamcısı olmasına, koşma, geraylı yazmasına rağmen eserlerinde folklor dairesinden dışarı çıkarak klasik Doğu poetikasına, Arap-Fars üslubi kalıplarına, tasavvuf sembollerine de yer ayırmıştır.

Şiirlerinde A.Tufarkanlı gerçek duyguları, dünyevi mühabbeti methetmiş, insanın, doğanın güzelliğini sanatkarlıkla tasvir etmiştir. Sevgilisinden ayrılmanın kederini, hasret acısını tasvir ederken doğa manzaralarını maharetle kullanan şair duygularını çok samimi bir şekilde ifade edir:

*Dağların karı söküldü,
Aktı, çaylara döküldü,
Abbas deyer bel büküldü,
Kadd keman oldu, yar gelmir* (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 356).

A.Tufarkanlı'nın şiirlerinde aşk konusuyla doğa güzelliklerinin tasviri bir-birini tanımlar, bu üsul onun eserlerinin estetik etkisini yükseltir:

*Yene gelib bahar fesli,
Süsen, sünbül, Meze dağı.*

4 Paşa KERİMOV

*Açılıb güller, nergisler,
Benefşeler beze dağı.*

*Siyah zülfleri hörülsün,
Dal gerdanına bürünsün,
Alçak olsun, yar görünsün
Bir görünsün göze dağı (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 354).*

Bir aşık gibi bir çok yer dolaşan, güçlü gözlem yeteneğine sahip olan şairin şiirlerinde XVII. yüzyıl Azerbaycan'ının değişik yerlerinin – Muğan'ın, Tebriz'in, Tufarkan'ın, Derbent'in tarihi tasvirini, bazı milli - etnografik çizgileri görebiliriz:

*Derbent dedikleri bahçedi, bağıdı,
Alt yanı deryadı, üst yanı bağıdı,
Abbas deyer: aceb meyvesi çağıdı,
Hastaya şifadı narı Derbent`in (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 359).*

Şair yurdunun güzelini methederken onun elbisesindeki milli-etnografik çizgilere özel dikkat yetirir, *Kanovuz köğneği, atlas koftası, yeşil basmaları ne güzel imiş* demekle canlı insan portresini önemli bir teferruatla tamamlamış olur.

A.Tufarkanlı yaşadığı toplumdaki haksızlığı, adaletsizliği, değişik zümreler arasındaki sosyal eşitsizliği görerek bunu yüksek bedii şekilde şiirlerinde aksettiren şairlerdendir. «Beğenmez» redifli koşmasında şair yaşadığı toplumun iki kısma – her şeye sahip olan zenginler ve yaşamak için en basit nesnelere yoksun sefiller sınıfına bölündüğünü gösterir:

*Adam var, dolanar sehranı, düzü,
Adam var, döşürer gülü, nergizi,
Adam var geymeğe tapamaz bezi,
Adam var al geyer, şalı beğenmez.*

*Adam var çok işler, eyler irada,
Adam var ki, yetebilmez murada,
Adam var ki, çörek tapmaz dünyada,*

Adam var, yağ yeyer, balı beğenmez (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 357).

Aşık gördüğü bu tezatlar yoluyla devrinin manzarasını çizmeğe, hayatta baş veren yeniliklerin mahiyetini anlamaya çalışır. Şair emekçi, yoksul insanların tarafındadır, fazla çalışarak ekme bulamayanlara acır, *Yağ yeyib balı beğenmeyene, al geyinib şalı beğenmeyene* bakışı kötüdür.

Bu şiirde şair nedenini anlayabilirse de toplumda yeni ilişkilerin ortaya çıktığını gösterir, *oğullar atanı, kızlar ananı, gelinler de gaynananı beğenmez der* (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 357). Şairi şaşkırtan aşına ayran bulamayanların arasında, sorularsa yağı, ekmeği beğenmediğini söyleyen gururlu, sultanı, hanı beğenmeyen, kendisinden rütbece yüksek olanlar karşısında aşağılanmak istemeyen insanları görmesidir. Aşık Abbas bu insanları anlamadığını söyler.

Emekçi halkın gücüne inanan ve onu kendi gücünün tükenmezliğine inandırmaya çalışan A.Tufarkanlı insanları birliğe çağırır:

*Abbas deyer bu sözleri serinden,
Arxı vurun, suyu gelsin derinden,
Söz bir olsa, dağ oynadar yerinden,
El bir olsa zarbi keren sındırar* (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 487).

Hümanizm, insanseverlik, emekçi insana sevgi Aşık Abbas yaratıcılığının karakteristik özelliklerindedir. O her zaman yoksulları savunmuş, onlardan yana olduğunu söylemiştir:

*Semada yıldızlar sana gelibdir,
Yüz yılın hastası cana gelibdir,
Ay hezarat, bir zamana gelibdir,
Yoksul yüzün sürter mal ayağına* (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 487).

Abbas Tufarkanlı'nın hayatına ait tek kaynak *Abbas ve Gülgez* destanıdır. Bazı araştırmacılara göre (Araslı, 1956 ve Seyidov, 1960) destan Aşık Abbas'tan sonra, onun şiirleri kullanılarak yaratılmıştır. M.Kasımlı'ya göre, destanın gerçekliye daha yakın

olan ilkin varyasyonu A.Tufarkanlı tarafından yaratılmış, sonraki yüzyıllıklarda ustad aşıklar metni daha romantik bir şekilde değiştirmişler (Kasımlı, 2004: 547). Destandan aldığımız bilgilere göre Abbas Tufarkan'dandır, soylu bir aileden, tahsilli biridir. Şah Abbas, Vezir Allahverdi Han, Deli Becan gibi tarihi şahsiyetlerin çağdaşı olup Tebriz kentinin valisi Batmankılınç'ın kızkardeşi Gülgez Periye aşık olmuş, sevgisi yolunda meşakkatler çekmiş, bir çok zor sınavdan sonra sevgilisine kavuşabilmiştir.

A.Tufarkanlı mazmun derinliğinin yanısıra şiirlerinin şekil yetkinliğine, dilinin akıcılığına, kafiyelerin, rediflerin yeniliğine özellikle dikkat etmiştir. O, Azerbaycan aşık sanatı tarihinde cığalı tecnizin yaratıcısı sayılır. Burada koşma kalıbında olan sade tecnisin ilk iki mısrası ile son iki mısrası arasında cinaslı bayatı yerleştiriliyor:

*Baęlansan, baęa bak, baę işini gör,
Baę besle, baę becer, baę işini gör,
Aşık bağ işini gör,
Baęa bak, işini gör.
Ne yattın, gafil avcı,
Meralın bakışını gör.
Hele sen terlanın bakışını gör,
İsteyir canını güzel göz ala (Kasımlı, 2004: 546).*

Abbas Tufarkanlı'nın şiirlerindeki hayatilik, tabiiilik, dilin sadeliği, halk edebiyatından kaynaklanması ondan sonraki lirik Azerbaycan şiirinin gelişmesini etkilemiştir.

XVII. yüzyılda yaşamış, halk edebiyatı etkisinde yazan Azerbaycan şairlerinden Sarı Aşık halk içinde bayatları (manileri) ile meşhurdur. Araştırmacılara göre, *Sarı Aşık* onun tahallüsü olmuş, adı ise değişik rivayetlerde Abdulla, Abdulali, Sarıca Nabi, Karib v. s. gibi gösterilmiştir. Şaire ait ilk bilgiyi XIX. yüzyılda Andelib Karacadağı *Tazkire-yi Karacadağı* tezkiresinde vermiştir. Bu kaynağa göre, Güney Azerbaycan'ın Karadaę bölgesinden olan Sarı Aşık, sonralar Zengazur bölgesine geçerek Karadağlı köyünde oturmuştur. Aşık komşu köyden Yahşı adlı bir kıza aşık olarak ona bayatılar yazmış, Yahşı'nın çok genç yaşlarında ölümünden sonra o da bu derde dayanamayarak vefat etmiştir. Kendi bayatısında söylendiği gibi, onun mezarı kibleye değil, derenin diğer sahilinde gömülmüş, Yahşı'nın mezarına bakıyor:

Aşığı tersine koy

*Ter teni tersine koy
Yahşı'nı kıblesine
Aşığın tersine koy (Ustad aşıklar, 1983: 31).*

Sarı Aşığın şiirleri esasında sonralar *Yahşı ve Aşık* adlı destan yaratılmıştır. Sarı Aşık koşma şeklinde de şiirler yazmasına rağmen, esasen bayatları ile tanınmıştır. Şair dört mısralık bu şiir şeklinin kısıtlı çerçeveleri dahilinde duygu ve heyecanları, toplumsal, felsefi fikirleri anlatmanın mümkün olabileceğini kanıtlamıştır. Onun şiirlerinin ana konusunu aşk oluşturuyor. Şair bayatlarında sevgilisine olan aşkı, seven kalbinin heyecan ve ıstıraplarını, kendisinin aşkı yolunda her cefaya katlanmaya hazır olan fedakar suretini vermiştir:

*Men Aşık özüm n'eylim?
Bu derde dözüm n'eylim?
Ah çeksem alem yanar,
Çekmesem özüm n'eylim? (Ustad aşıklar, 1983: 31).*

Sarı Aşık cinas kafiyelerinin büyük ustasıdır. Fikir ve duygularını daha etkili vermek için o cinas kafiyelerini bedii bir vasıta gibi kullanmıştır.

*Men Aşık gül alanda,
Gül biter Gülalan'da.
Yarım yadıma düşer,
Elime gül alanda (Ustad aşıklar, 1983: 25).*

Klasik edebiyatın bazı mümessilleri gibi, şair sevgilisinin suretini islamın kutsal makamları olan Mekke ve Medine'ye benzetiyor:

*Aşığam, o yar benim,
Gam bağrım oyar benim,
Mekke'di, Medine'mdi,
Kabe'mdi o yar benim (Ustad aşıklar, 1983: 29).*

Hümanist şair insan kalbini kırmağı çok büyük bir suç sayarak söylüyor:

*Men Aşığam yüz kandı,
Elli kandı, yüz kandı.
Kabe yıkmak bir evdi,
Gönül yıkmak yüz kandı* (Ustad aşıklar, 1983: 18).

Sarı Aşık şiirlerinde duygularını, kederini ifade ederken kıyaslama için günlük hayatta gördüğümüz olayları meharetle kullanıyor:

*Zülfün suda mar kimi,
Oynar suda mar kimi.
Sızıldatdın Aşığı
Yağa su damar kimi* (Ustad aşıklar, 1983: 30).

Bayatlarından birinde şair sevgilisinden ayrı düşmüş aşığın kederinin büyüklüğünü anlatmak için onun göz yaşlarından şikayet eden yastıktan bahs ediyor. Bayatı içtenliği ile dikkat çekiyor.

Sarı Aşığın şiirlerinde klasik edebiyatın etkisi görülmektedir. Özellikle onun koşmalarında arab-fars kelime ve ifadelerinin daha fazla olduğunu görüyoruz:

*Geldi kasid, dedi men bikarara,
Şuh-i dilrübânın ıstırabı var.
Şöle-yi ah Süreyyadan keçibdi,
Gündüz ne arami, ne şeb habi var* (Azerbaycan kütüphanesi, 1988: 362).

Azerbaycan edebiyatı tarihinde büyük yetenek ve yüksek sanatkarlıkla yazdığı bayatları ile yeralan Sarı Aşığın etkisi ile ondan sonra yaşayan bazı şairler de bayatı yazmışlar.

XVII. yüzyıl Azerbaycan şiirinde halk edebi geleneklerinden yararlanan, yazılı edebiyatla karşılıklı ilişkide bulunan aşık şiiri özel bir vüsatla gelişmekteydi. Halk edebiyatı şekillerinde şiirler yazan halk aşıkları devrin felsefi-etik öğretilerini, islami bilgileri, aşıklığın esas felsefi-estetik dayanağı olan Alevî - Bektaşî tarikatının irfanî - tasavvufî değerlerini temelinden benimsemişlerdi.» (Kasımlı, 2004: 541).

Kaynaklar Azerbaycan Türkçe'sinde lirik şiirlerin yazıldığı ilk devirlerden aruz vezni ile beraber hece vezninde de şiirlerin meydana çıktığını göstermektedir. Klasik şiir üslubunda eser yazan ünlü sanatçıların halk şiiri sekilllerinde de eserler yazdığını görüyoruz. İsmail Hikmet *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı kitabında İmadettin Nesimi'nin (1369-1417) hece vezninde yazdığı 8 hecelik şiir parçasını ve 11 hecelik nefesini örnek vererek Yunus Emre'de olduğu gibi, Nesimi'nin de halk şiiri üslubunda yazılmış ilahi, koşma ve türküleri olduğunu öne sürmüştür (İsmail, 1928: 197).

İlk Safevî hükümdarı Şah İsmail Hatâî (1487-1524) yaratıcılığında halk edebiyatı şekillerine daha kuvvetli meyil etmiş, klasik üslupta şiir yazan şairlerin hece vezninde de şiir yazmasının bir gelenek haline salınmasına çok çalışmıştır. Hatâî halk edebiyatı şekillerinde yazdığı eserlerinde (koşma, varsağı, geraylı, bayatı) doğayı, muhabbeti meth emekle beraber kızılbaşlık mefküresini de propaganda etmiş, halkın anlayabileceği dilde dini-siyasi edebiyatı geliştirmiştir. Edebiyatta kızılbaşlığı propoganda eden 11 hecelik şiirlere *nefes* adı verilmiştir. Şairin sade bir dilde yazdığı bu samimi şiirleri aşıklar tarafından geniş bir coğrafyada ifa edilmiş, ağızdan-ağıza dolaşmış, halk içinde yayılmıştır. Hatâî'nin kendisinden sonraki devrde de aşık edebiyatının gelişmesinde oynadığı rola dikkat çeken Prof. Dr. Y.Akpınar bu konuda böyle yazıyor: *Böylece Şah İsmail tarafından teşvik gören "Sazlı Aşık" edebiyatı nevi XVII yüzyılda karşılaştığı bütün siyasi manialarını bertaraf ederek geniş yayılım sahası bulmuştur* (Akpınar Yavuz, 1994: 28)

Hatâî'den sonra kızılbaş şiiri geleneklerini devam ettirenler sırasında klasik ve halk şiiri şekillerinde yazan sanatçılar olmuştur. Daha sonraki dönemlerde Hatâî gibi sade halk dilinde varsağılar yazan şairin torunu, Safevî prensi Bahram Mirza'nın oğlu İbrahim Mirza Cahî'nin (1540-1576) 27 şiiri Tahran'ın Saray kütüphanesinde bulunmaktadır. İbrahim Mirza Cahi'nin Azerbaycan Türkçesi'nde, halk edebiyatı üslubunda yazdığı şiirlerini okudukca, onların Hatâî etkisi ile yazıldığını görüyoruz:

*Meni böyle zar eyleme,
Aman dilber, aman dilber.
Derde giriftar eyleme,
Aman dilber, aman dilber.*

*Geyr ile hemsühen olma,
Belay-i can ü ten olma,*

*Mana böyle düşmen olma,
Aman dilber, aman dilber* (İbrahim Mirza, y.29b).

Halk şiiri üslubunda eserleri bize ulaşan şairlerden biri de XVI. yüzyıl şairi, M.Fuzulî'nin oğlu Bağdat'lı Fazlî'dir. Fazlî koşma şeklinde yazdığı 11 heceli, 7 bendlik şiirinde resmini gerçekçi çizgilerle çektiği bir güzel arzuladığını söylüyor, dünyevî sevgiyi meth ediyor:

*On beş yaşlı ola, miyane boylu,
Çok lağır olmaya, kucağa dolu,
Kolu uzun, ak elleri kınalı*

Sinesi hem taze kar olmak gerek (Azerbaycan klasik edebiyatı kütüphanesi, 1984: 513).

Araz Dadaşzâde bu şiiri XVIII. yüzyılda yaşamış, aşık şiiri üslubunda eserler yazan Azerbaycan şairi Vâkıf'ın güzellemelerine (güzelleri metheden halk şiiri) benzetiyor: Vâkıf'ın Fazlî şiiri ile tanış olub-olmaması belli değildir ve bu mesele bizi o kadar da ilgilendirmiyor; hararetin gücü, insan güzelliğine meftunluk hayran ediyor (Dadaşzâde, 1980: 79).

Şah İsmail Hatâî'nin çağdaşı Kurbanî halk şiiri şekillerinde yazdığı şiirlerinde temiz, samimi sevgiyi methediyor, sevgilisinin güzelliğini doğanın güzellikleri ile kıyaslıyor. Şairin bazı şiirleri tarihi olaylara işaret ediyor, onun Şah İsmail sarayına yakınlığından, Safevî hükümdarına sadakatından bahsediyor. Araştırmacılar Kurbanî'nin kendisinden sonra gelen şairlerin yaratıcılığına etki gösterdiğini söylüyor (Araslı, 1960: 38).

XVI. yüzyılda – XVII yüzyılın başlarında yaşamış Azerbaycan şairi, ressamı, I. Şah Abbas (1587-1629) kütüphanesinin kitabdârı olmuş Sâdıkî-i Afşar (1532-?) Mecma ul-havass adlı tezkiresinde çağdaşı olan Muhammed Bey Şemsî'den bahs ediyor. Sâdıkî'nin verdiği bilgilere göre Muhammed Bey halk şiirine meyil etmiş, özellikle varsağı şeklinde güzel şiirler yazmıştır. Şemsî'nin varsağısından bir bend örnek veren Sâdıkî şiirin bu şeklinin dönemin meclislerinde en çok beğenilen – has pesend şiir şekli olduğunu gösteriyor (Mürtazakulu, 2006: 46). XVI.-XVII. yüzyıllarda yaşamış diğer Azerbaycan şairi ve devlet adamı Muhammed Emânî (1536-?) Şah İsmail Hataî geleneklerini devam ettirerek klasik şiir şekillerinin yanısıra koşma, geraylı ve bayatılar (maniler) da yazmıştır. Bir zaman Yezd âmiri olmuş, komutan olarak Safevî-Osmanlı

savaşlarına katılan şair I Şah Abbas'ın döneminde kazanılan zaferleri, Safevî hanedanını metheden şiirler yazmış, kızılbaş olduğu ile iftihar ettiğini söylemiştir:

*Bu seâdet, Emâniyâ, bize bes,
Câferî mezheb ü kızılbaşuz* (Emânî, 1983: 79).

Araştırmacıların bildirdiğine göre yüz yıla yakın hayat sürmüş Emânî ömrü boyu bir elinde kılıç, bir elinde kalem tutarak Safevî hanedanına, kızılbaşlık ülküsüne sadakatla hizmet etmiş, klasik ve halk şiir şekillerinde yazdığı eserlerinde yorulmadan şiiliği, kızılbaşlığı proapağanda etmiştir. Muhammed Emânî'nin yaratıcılığını halk edebiyatı gerek içerik, sanat, gerekse de şekil bakımından güçlü bir şekilde etkilemiştir. Şairin aruz vezninde yazdığı gazel, kasîde, terkîb-i bend, tercî-i bend, ruba'î, kıt'a, tekbeyt, müfred ve mesnevilerinde bile dil çok sade, atasözleri, halktan gelen söz ve ifadelerle zengin, suretler folklordaki gibi doğaldır. Hamid Araslı haklı olarak belirtiyor: «O, dünyevi hislerden bahs ederek halk şiirinin başlıca özelliklerini yazılı edebiyatta canlandırmağa çalışıyor» (Araslı, 1956: 65).

Emânî kendi yaratıcılığında halk edebiyatının koşma, geraylı, varsağı ve bayatı (mani) şekillerini maharetle kullanmıştır. Aşık şiirinde her bendi 4 mısralık, mısraları 11 hecelik koşma ve 8 hecelik geraylılar a b c b şeklinde kafiyelendiği halde, Emânî'de a b a b şeklindedir. Aşık şiirinden farklı olarak şairin koşma ve geraylılarındaki bendlerin sayısı tek değil, çifttir. Şairin oynak dille yazılmış, gerçek, hayati bir muhabbeti, doğanın güzellerini metheden şiirlerinde ilk görülen nitelik hayatseverliktir. Araz Dadâşzade onun eserlerinde hedonizme, dünyeviliğe, hayattan zevk almağa meylin olduğunu söylüyor. Varsağılarından birinde Emânî hayatın güzelliklerini meth ediyor, ömrün her bir anından zevk almayı tavsiye ediyor:

*Fürset olucak her demde,
Ganimettir sefa sürmek,
Gönül eylesin gamde,
Ganimettir sefa sürmek.
Aşk oduna yanan sönmez,
Giden günler geri dönmez,
Ömrün kuşu uçtu, konmaz,
Ganimettir sefa sürmek* (Emânî, 1983: 200).

Bilindiği gibi, orta çağ şiirinin ana konusu genellikle sevgilisinden ayrı düşmüş aşığın hasretle meşugesine meyl etmesinden, onun hicran ıstıraplarının tasvirinden ibaret olmuştur. XVII. yüzyıl Azerbaycan şiirinde durum değişmeğe başlar, Emânî, Zafer, Kovsi gibi şairler hicran gaminden bahs etmekle beraber vuslat, kavuşma zamanının bahtiyar anlarını da tasvir etmişler ki, bu da fikrimizce, halk edebiyatının etkisi ile açıklanabilir. Muhammed Emânî'nin gazel ve ruba'ilerinde, halk edebiyatı şekillerinde yazdığı şiirlerinde aşığın hicran azapları tasvir olunur. Varsağlarından birinde şair sevgilisini görebilmediğinden çektiği özlemi anlatıyor:

*Emaniyem, senin zararın,
Ezelidin giriftarın,
Haddi ötdü intizarın,
Ya rebb, görem mi didarın* (Emânî, 1983 : 198).

Fakat bunun yanısıra Emani şiirlerinde yarine kavuşmanın mutluluğundan da bahs etmiştir:

*Dökülen gerçi dolmadı,
Düşmen deyen heç olmadı,
Mühabbet gülü solmadı.
Gönül istediğin tapdım.* (Emânî, 1983: 203).

Şiirinin aynı bendinde şair hem çektiği hicrandan, hem de yarına kavuşmasından konuşmuştur:

*Çekdüm gerçi derd-i-hicran,
Hedsiz edib ah ü efgan,
Meded olub feyz-i-Sübhan,
Gönül istediğin tapdım* (Emânî, 1983: 203).

Emani, sevgilisini anlatırken onu doğanın güzellikleri ile kıyaslar ve bu yolla onu daha canlı ve hayatî etmeğe muvaffak olur:

*Kadd ü yüzün mensuh etdi,
Kadrini serv ile gülün.
Verdi bade mişkin zülfün,
Etrin reyhan ü sünbülün . (Emânî, 1983: 199).*

Emani şiirlerindeki doğa tasvirleri okuru vatan torpağının güzelliklerine bir daha hayran ediyor. İlk baharı tasvir ettiği şiirlerinde şair doğanın güzelliği ile insan güzelliğini kıyaslıyor:

*Ağzın sirrin konça guya eylemiş,
Gamzen sehrin nargis peyda eylemiş,
Laleni ruhsarın rüzva eylemiş,
Servinazım, sallanuben seyr eyle (Emânî, 1983: 194).*

Koncanı güzelin ağzıyla, nergisin nazını onun işvesiyle karşılaştıran şair sevgilisini bunların hepsinden üstün tutarak onu doğanın koynunda geziye davet ediyor. Bu şiirde de Emânî'nin dünyaya bakışını, hayata yaklaşımını görüyoruz. O, vakit varken gerçek güzellikleri ile gönül okşayan bu dünyadan zevk almayı, fırsatı ganimet bilmeyi tavsiye ediyor. Çünkü bu dünyada vefa yoktur.

Dört mısra ve yedi hecelik bayatı (mani) şeklinin XVI-XVII. yüzyıllarda Azerbaycan yazılı edebiyatına gelişi sebepsiz değildi. Küçük şiirde derin felsefi, etik fikirleri vermek imkanı, halk tarafından kolaylıkla anlaşılıp ezberlenmesi, etki alanının genişliği eserleri ile halkın aklına, kalbine yol bulmak isteyen sanatçıları bayatı şekline başvurmağa yöneltti. Muhammed Emânî, Şah İsmail Hatâî'den sonra bayatı şeklinde şiir yazan klasik Azerbaycan şairidir. Emânî'nin divanında 4 mısralık bayatı ile beraber, onun 6 mısralık bayatısına da rastlayabiliriz. İsmail Hikmet Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kitabında manilere Anadolu`da rast gelinmediğini, etraflı araştırılırsa belki de böyle şiir şeklinin Anadolu`da da bulunacağını söylüyor, XVII. asır Azerbaycan şairi Azîzî'nin iki tane 6 mısralık manisini örnek veriyor (İsmail, 1928: 30).

Emânî'nin 6 mısralık bayatılarını gözden geçirirken burada 4 mısradaki söylenen fikrin son iki mısradaki şaire daha çok ait edildiğini görüyoruz. Son iki mısra şairin şahsi duygularını daha üst derecede ifade ediyor:

*Cananım tek can az var,
Aramızda min raz var.
Anda erk ü naz varsa,
Mende ecz ü niyaz var.
Hezer et, gönül kuşu,
Keminde şahbaz var* (Emânî, 1983: 209).

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi M. Füzûlî adına Elyazmalar Enstitüsü'ndeki Muhammed ibn Mekkî'nin 1549 yılında yazılmış Lemeat-üd Dimeşkiyye eserinden bulunmuş diğer 6 mısralık bayatı (mani) da aynı niteliklere sahiptir. Burada da şair son 2 mısradaki şahsi duygularını öne çekiyor:

*Men aşık yasemensiz,
Bağların yasemensiz.
Men öldüm güle hasret,
Gülşensiz, yasemensiz.
Yok ağlayan dost kuyinde,
Gitmeyin yase mensiz* (Bayatılar, 1077: 13).

Muharrem Kasımlı'ya göre, altı mısralık bayatlar elyazma köçüren katiplerin teşebbüsüyle yaranmış, M. Emânî de bu teşebbüse katılmıştır: Görülür ki, dört mısralıktan altı mısralığa geçiş orta çağlarda elyazmaçı katiplerin ferdi teşebbüsü olmuş, fakat devam etmemiştir. Böyle bir yelteniş yazılı edebiyatta XVII. yüzyıl şairi Muhammed Emânî tarafından da yapılmıştır (Kasımlı, 2006: 284).

Emânî bayatlarının dili halk bayatlarının dili kadar sade, akıcı olmasa da şairin halk şiiri şekillerini yazılı edebiyata getirmek teşebbüsünün klasik şiir dilinin sadeleşmesine, halk diline yaklaşmasına belli etkisi olmuştur.

XVII. yüzyıl Azerbaycan klasik edebiyatı araştırmaları genişledikçe bu devirde halk edebiyatının etkisi ile yazılmış şiirlerin daha fazla olduğunu görüyoruz. Edebiyatçı bilim adamı Salman Mümtaz'ın arşivinden bulduğumuz Şah Abbas Kebîr'in (1570-1629) Azerbaycan Türkçesi'nde şiirleri içinde koşma şeklinde yazılmış, her bendinin sonunda «Bu dünya kimseye kalmaz, efendim» mısrası tekrarlanan 4 bendlik şiir vardır. Burada şair bu fani dünyaya güvenmemeği, fırsat varken zevk almağı tavsiye ediyor:

Dünyanın, bil, adı fanidir, fani,
Beş gün konak sahlar ancak insani,
Tahtından indirmiş çok süleymani,

Bu dünya kimseye kalmaz, efendim (XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 119).

Şah Abbas Sani'nin (1633-1666) koşma şeklinde yazdığı bir şiirini bulan Prof. İsmail Hikmet Ertaylan ona ilk kez 1965 yılında İstanbul'da yayımladığı Divan-ı-Türki-i Zafer kitabında yer vermiştir. Bu 3 bendlik şiirde de her bendin son mısrası tekrarlanıyor:

*Verdi devran cami-hicran saki tek,
Kaldı hasret yüregimde dağı tek,
Çevrem alır gah ü bigah yağı tek,*

Gah firkat, gah möhnet, gah gam (XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 173).

Yaklaşık olarak 1591 yılında doğmuş, Şah Sefi (1629-1642) ve II Şah Abbas'ın (1642-1666) yönetimi sırasında yüksek devlet mevkilerinde bulunmuş, eşikağasıbaşı, divanbeği, korçibaşı, Kırman vilayeti valisi, Seyh Safiaddin türbesinin mütevellisi olmuş, Zafer tahallüslü Mürtazakulu Han Şamlu'nun 1669 yılında tamamladığı Azerbaycan Türkçesi'ndeki divanında bu koşmaya cevap vardır. Yedi bendlik bu koşmada Gah hicran, gah hirman, gah melal mısrası bütün bendlerde tekrarlanıyor:

*Verdi devran cam-i aşkı saki tek,
Kaldı hasret yüregimde dağı tek,
Çevrem almış gah ü bigah yağı tek,*

Gah hicran, gah hirman, gah melal (Mürtazakulu, 2006: 52).

Safevî'ler devrinin ünlü devlet adamlarından ve şairlerinden olmuş Mirza Möhsün Tasir Tabrizi'nin (1655-1719) Türkçe şiirleri içerisinde varsağı şeklinde yazılmış 8 heceli, 9 bendlik şiir vardır. Şiirin her bendinin sonunda «Sana bivefa deyeller» mısrası tekrarlanıyor:

*Beni aşkdan savutma,
Gözi yaş iken kurutma,
Kulunam, beni unutmama,*

Sana bivefa deyeller (XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 314).

Tesir'in on bendlik başka bir şiirinin varsağıdan farkı her bendin sonunda tekrarlanan «Sana genceli deyeller» mısrası olan beşinci benttir.

Halk şiiri üslubunda yazılmış, her bendi beş mısradan oluşan şiir o dönemin Azerbaycan edebiyatında yeni bir olay idi:

*Ayı görmeli deyeller,
Büti sevmeli deyeller,
Beli inceli deyeller,
Lebi konçeli deyeller,
Sana Genceli deyeller* (XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 315).

Şairin 5 bendlik diğer bir şiirinin mısraları 10 heceden oluşmuştur. Burada da her bendin sonuncu mısrası tekrarlanıyor:

*Ne gül severem, ne serv-i çemen,
Ne enberi-ter, ne müşk-i Hüten,
Ne sübh-i sefer, ne şam-i veten,
Seni severem, seni severem* (XVII. asır Azerbaycan lirikası, 2008: 319).

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nde (Azerbaycan Türk Edebiyatı, 1997) XVII. yüzyılda Azerbaycan halk edebiyatına ve bu edebiyat etkisindeki klasik edebiyata ait metinler bulunmaktadır.

XVII. yüzyıl Azerbaycan'da halk şiirinin daha çok geliştiği ve klasik edebiyata etkisinin arttığı devirdir. Bu zaman halk dilinden gelme kelime ve ifadelerin yazılı eserlere daha fazla dahil olduğunu görüyoruz. Devrin dikkati çeken özelliklerinden biri aşık şiirinin gelişmesidir. Halk şiiri şekillerinde eserler-koşma, geraylı, varsağı, bayatı (mani) yazan aşıklar klasik edebiyattan da etkilenmişler. Devrin en ünlü aşıklarından Abbas Tufarkanlı ozan-aşık sanatının devamcısı olmasına, koşma, geraylı yazmasına rağmen eserlerinde folklor dairesinden dışarı çıkarak klasik Doğu poetikasına, arap-fars üslubi kaliplarına, tasavvuf sembollerine de yer ayırmıştır. Gerçek duyguları, dünyevi muhabbeti meth eden, şiirlerinde aşk konusuyla doğa güzelliklerinin tasviri bir-birini

tanımlayan, Azerbaycanın değişik yerlerinin tarihi tasvirini, bazı milli-etnografik çizgileri veren A.Tufarqanlı yaşadığı toplumdaki haksızlığı, adaletsizliği, değişik zümreler arasındaki sosyal eşitsizliği görerek bunu yürsek bedii şekilde şiirlerinde aksettiren şairlerdendir. O, Azerbaycan şiirine cığalı tecnis şeklini getirmiştir. Burada koşma kalıbında olan sade tecnisin ilk iki mısrası ile son iki mısrası arasında cinashı bayatı yerleşdiriliyor.

XVII. yüzyılda halk edebiyatı etkisinde yazan Azerbaycan şairlerinden Sarı Aşık halk içinde bayatları ile meşhurdur. Şair 4 mısralık bu şiir şeklinin kısıtlı çerçeveleri dahilinde duygu ve heyecanları, toplumsal, felsefi fikirleri anlatımının mümkünüğünü kanıtlamıştır.

Devirin yazılı edebiyatında 4 mısralık bayatlarla beraber Emânî ve Azizinin 6 mısralık bayatlarının da olduğunu görüyoruz. Bu şiirlerde son iki mısra şairin şahsi duygularını daha üst derecede ifade ediyor. AMEA Elyazmalar Enstitüsü'nde Azizi'nin çok sayıda 6 mısralık bayatları bulunuyor.

XVII. yüzyıl Azerbaycan klasik edebiyatı araştırmaları genişledikçe bu devirde halk edebiyatının etkisi ile yazılmış şiirlerin daha fazla olduğunu görüyoruz. Son devirlerde arşiv ve elyazmalardan Şah Abbas Kebinin, Şah Abbas Sani'nin, Mürtazaqulu Han Zafer'in, Tasir Tebrizi'nin halk şiiri şekillerinde yazılan şiirleri bulunmuştur.

Azerbaycan'da halk edebiyatının etkisi ile yaratılan şiir edebiyatta gerçekçi meyillerin gelişmesine, gerçek dünyevî aşkın, halk kitlelerinin hayatının daha geniş tasvirine, şiir dilinin sadeleşmesine, halk diline yaklaşmasına neden oldu. Azerbaycan edebiyatı tarihinin sonraki döneminde, XVIII. yüzyılda bu meyil daha da gelişerek başlıca istikamet dönüştü.

Kaynakça

- Akpınar Yavuz; *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yay., İstanbul 1994.
- Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi; XIII.-XVI. Asırlar Azerbaycan Şiiri, C 3, Bakı Elm. 1984.
- Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi XIII.-XVI. Asırlar Azerbaycan Şiiri, C 6, Bakı Elm. 1988.
- Araslı, H.; *Aşık Yaratıcılığı*, Birleşmiş Neşriyat, Bakı 1960.
- Araslı, H.; *XVII.-XVIII. asır Azerbaycan edebiyatı tarihi*, Bakı ADU neşri. 1956.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Azerbaycan Türk Edebiyatı C.1- 6; Redaktör ve Yöneten: Nevzat Kösoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993-1997.

Bayatılar; Bakı Elm. 1977.

Dadaşzade Araz, XVIII. asır Azerbaycan lirikası, Bakı Elm. 1980.

Emânî; Eserleri, Bakı Yazıcı. 1983.

İbrahim Mirza; Türkçe şiirler, Elyazmanın fotokopisi. Yazarın arşivi.

İsmail Hikmet; Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. I. Cilt, Bakı Azərneşr. 1928.

Kasımlı Muharrem; Abbas Tufarkanlı. Azerbaycan edebiyatı tarihi, Altı Ciltte. I. Cilt, Bakı Elm. 2004.

Kasımlı Muharrem; Bayatı. Azerbaycan edebiyatının tarihi poetikası, Bakı Elm. 2006.

Koroğlu; Bakı Seda. 2005.

Muradova Mantika; Sadık bey Sadıkinin hayat ve yaratıcılığı, Bakı Elm. 1999.

Mürtazakulu Han Şamlu, Divan, Bakı Nurlan. 2006.

XVII. asır Azerbaycan lirikası (Antoloji), Bakı Nurlan. 2008.

Seyidov M; Şifahi halk edebiyatı tesiri ile yaranan şiir. Azerbaycan edebiyatı tarihi.

Üç ciltte. I. cilt, Bakı Azerbaycan SSR EA neşriyatı. 1960.

Ustad aşıklar; Şiirler, Bakı Gençlik. 1983.